

ŞİRVAN HALKBİLİMİNİN COĞRAFI, TARİHİ VE ETNOGRAFIK İLKELERİ

The Geographical, Historical and Ethnographical Principles of Shirvan Folklore

Ataş ƏHMƏDLİ*

Abstract: *In the article Shirvan folklore is looked through as a content of Turkish ethnic-cultural system. From the investigation it is known that this folklore was created according to the strict points. In the article interesting information about specific (natural, social, agriculture and so on) points of area as a tradition of folklore was given.*

Keywords: *Folklore, Shirvan, Ethnographic, Historic, Principle.*

Zengin iklimi ve üstün coğrafiyası Şirvanı, (özellikle çağdaş döneme kadar) Azerbaycan'ın politik, ekonomik ve sosyal-kültürel hayatında önemli-stratejik mekan haline getiriyor. Şirvan'ın şu anki tarihi coğrafyasının hudutları A. Bakıxanov'un "Gülüstan-i İrem" eserinde olduğundan çok farklıdır. Şamahı, İsmayılı, Ağsu, Kürdemir, Ucar, Ağdaş, Göyçay ve bu bölgeden kenarda kalan ve kısmen buraya bağlı olan Zerdap, Eli-bayramlı (şu anki Şirvan), Kobustan ilçelerinden oluşan şimdiki Şirvan'ın "Gülüstan-i İrem" deki tasviri şöyledir: "Şirvan vilayetini doğu taraftan Hazar denizi, güneybatıdan Mugan ve Ermenistandan ayıran Kür nehri ile Küzeybatıdan Kanık (Alazan) nehri ile İlisu bölgesinden geçen belirsiz hatlarla Kafkaz sıra dağları, Küre ve Teberseran nahiyelerini Kazı Kumuk ve Kaytak memleketinden ayıran sıra dağlar ve Dervak ırmağı menabından Hazara kavuşana kadar uzanan arazileri kendinde birleştiriyor."¹ (1, 13). Alanın genişliği daha o döneme kadar vilayetin hangi zengin ve çetrefilli tarihi-siyasi olaylarla karşılaştığını göstermektedir. Tabii ki, idare etmek de o kadar kolay olmamıştır. Bunun için ilk önce nüfuslu siyasi amirlik lazımdı. Askeri ve ekonomik bakımdan üstün olması merkezi Şirvan'a (Şamahı, Bakü, Derbent) vilayetin uç ve ölçüsü aynı olmayan

* AMEA Folklor İnstitutu

¹ Ямин-Ящмяд «Щяфт-иглим» (1593) адлы ясяриндя Ширванын яввялляр бир шящяр, сонра ися бир юлкя ады олдуьуну гейд едир (1, 14).

arazilerinde de hakim olma şansı veriyordu. Ülkedeki önemli ve büyük ticaret- kültür merkezlerinin bir çoğunun burada bulunmasını vurgulamak bile diğer üstünlüklerini saymamızı gerektirmiyor. Böylelikle, “bugünkü Şirvan, Salyan, Şeki, Bakü, Guba, Derbent, Teberseran, Küre, Samur nahiyesi ve İlisu`nun aşağı kısmından ibarettir. Bunlar ülkenin en güzel ve en geniş vilayetleridir.” (1, 13) İsimlerini saydığımız memleketlerin bir çoğu aynı zamanda şehir statüsü almıştır. Tabiki, sosyal hayattaki bu gelişim, arealın maddi ve manevi sferalarındaki yükselişini de temin edecekti.

Fiziki coğrafisi bakımından Şirvan (bağımsız) Azerbaycan`ın dörtte birini oluşturan Kür-Araz ovalığının (Mil, Karabağ ve Muğan aittir) önemli düzlerindedir. (2, 11) Daha çok orta dağlık (İsmayılı, Şamahı), dağ eteği (Ağsu, Göyçay) ve düzenliklerde (Kürdemir, Ucar, Ağdaş) yerleşmesi, bölgenin daha öncelerden yaşayış yeri haline gelmesini temin etmiştir. İkliminin münasipliği ise buralarda tarımı kolaylaştırmıştır. Tarımsal iklim burada üzümçülük, bağcılık, tahılcılık, hayvancılık gelişimi bakımından uygundur. Ülkenin bir çok büyük tarihi, eski ve çağdaş şehirleri, büyük köyleri buradadır. Aran diye bilinen kısmı eskiden beri güzel kışlık yer olarak bilinir. (3, 9)

Halk sanatının (folklorun) hangi maddi ve manevi menbelerden kaynaklandığına dikkat edersek, o zaman bu sanatın çok derin ve dayanıklı özüllere bağlandığını söyleye biliriz. Tanrısına, yaratılışına ve ona lütf etdiklerine (tabiata, toprağa, suya ve b.) rağmen, insanlığın şükran duygusallığıyla yapa bildiyi tekrarsız vasflar bu sanat binasına özül dayanmaktadır. Önce insanın günlük ihtiyaçlarının menbeyini oluşturan tabii maddi varlıklar zaman zaman onun obrazlı düşünceye sahib çıkmasının da temel kaynaklarına çevrildi. Güman ki sanatın en eski biçimleri de özellikle tabiatın insana manevi stimül olmasından dolayı teşekkül tapmıştır. Şuradan şöyle bir kanaetegelir ki, mayası tabiatdan, gayesi insanlığa hizmetden ibaret olan halk sanatının meydana gelmesine ele yaratılışın özü tekan vermiştir.

Büyük yazar, halkbilimci Y. V. Çemenzeminli`ye göre, Azerbaycan`ın Karabağ, Şirvan ve Kazak bölgelerinde coğrafi mühit, tabiat zengin və rengareng olduğundan dil ve edebiyatı da gelişmiştir. İnsana geçen zevk etkilerin bir çokunun tabiatın geldiğine işare eden yazarın kanaetince: “Dağlı, meşeli, çeşmeli yerlerde yaşayan insanlar daha ince dile, şairane ruha sahip oluyolar” (4, 232). Bölgeler kısmında Çemenzeminli burada Şirvan`ın ismini tesadüfen kullanmıyor. Bölgeden derlediğimiz folklor örneklerinin mükemmelliği ve apartığımız araştırmanın sonuçları yazarın daha önceki kanaetinin şimdi de gündemde kaldığını onaylamaya izin verir.

Böylelikle insanların hayat ve yaşam biçimlerinde (buraya tarım, maddi ve manevi yaratıcılık da dahildir) coğrafyanın doğurduğu olumlu-olumsuz tesirleri daha kapsamlı şekilde yorumlamak mümkündür. Bazan bu etkiler farklı (hayır ve zarar veren) ampuada kendini gösteriyor. Özellikle de mevsimlerle ilgili yapılan törenlerde bunun açık örneklerini göre biliriz. Aynı merasimleri yaşadan metinler şimdi de halkımızın belleğinde kalmaktadır. Yağmur yağmak ve güneş doğurmak için okunan “Qodu-qodu” neğmelerini buna örnek verebiliriz. Görüldüğü üzere bu doğal süreç metinlerin anlamca qütblenmesini de dolayısı olarak temin etmiştir. Mesele sadece şunla bitmiyor. İklimdeki ve sosyal hayattaki değişimlere karşı hassas olan halk bilimi örnekleri aynı zamanda belli coğrafi ölçülere işaret eden bilgileri de üzerine ala biliyor. Bu bilgiler ister-istememez örneklerin intişar ettiği coğrafiya hakkında bizi düşünmeğe sevk ediyor. Bildiğimiz gibi folklor sözlü bir biçimde yayılarak gelişmiş kültür olayıdır. Bu özellik onun tekrar olarak layihelendirilmesine yardımcı olmuştur. Farklı duraklarda (zaman ve mekanda) temerküzleştiğinde çok zaman örneğın kesin coğrafyası hakkında fikir söylemek zor olur. İster epik (mif, masal, rivayet, latife, atasözleri), isterse de lirik biçimde (ninni, maniler) çeşitlerin içerisinde çoklu sayıda örnek bula biliriz, bu söylediklerimizi onaylasın. Ancak metindeki bilgilerden örneklerin hangi coğrafyadan (arealdan, bölgeden, mahalleden) geliştiğini çıplaklığı ile gösteren istisna durumlar vardır. Etioloji efsaneler ve tarihi-siyasi olayları aks ettiren dastanlarımız bu tür istisnalardandır. Tek kelimeyle kaliteler kalıntı şeklinde olsa bile metinden metine transformasyon oluna biliyor. Psikolojik faktörlere bağıllığını düşünürsek problüme farklı düzeylerde yaşamanı mümkün hesap ediyoruz. Meramımıza uygun olarak şimdilik bu görüşlerin üçü üzerinde konuşmağı lazım bildik. Hemin düzeyler aşağıdakılardır:

- 1) Tarihi-toponimik düzey
- 2) Milli-etnik düzey
- 3) Gen-bellek düzeyi

Toponimlerimiz “... Halkımızın tarihi, tarihi coğrafyası, eski etnik terkipi, dili, tefekkür tarzı, yaşam biçimi ve b. hakkında değerli bilgiler sunan faktörlerimizdir” (5, 5). Toplumsal gelişimin beyni olarak ortaya çıkan toponimik bilgilere daha çok epik metinlerde (efsane, rivayet, masal ve b.) rastlıyoruz. Bu metinlerin büyük bir kısmı bedii düşüncenin ürünü olduğundan (bilmeceenin tecrübeye dayanan düşünceden kaynaklandığını hatırlatalım) buradaki bilgileri yabana atarak öylesine tarihe bağlayamayız. Çünkü halkbilimi süzgüsünden tekrar tekrar (dionronuk) süzülen tarihi bilgilerin yeterli derecede doğru biçimde günümüze kadar gelmesi mümkün değildir. “Ayrıca şunu da belirtelim ki, bölgenin toponimyasının çoğunu türkler (Azerbaycanlılar) teşkil ediyor. Bu tabakaya ait

toponimler ikiye ayrılabilir. Etnotoponimler ve çeşitli coğrafi terimlerden oluşan isimler” (5, 64). Etnotoponimik oykonimlerin¹ (eski tayfa, kabile, nesil, fert ve meskenlerin isimleri) ekseriyet teşkil ettiği metinler mif, efsane ve rivayetlerdir (örn: Şamahı, Lahıç, Diri baba, Hazert baba, Kız bulağı ve b. metinler (6, 56-135).)

Bölgede öyle etnonimlerle karşılaşa biliriz ki, onlar etno-toponimik özelliklere sahip olmasından başka, farklı türün etnonimik möhürlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu da aynı türün özellikle hemin etnonimlerle bağlılığını bize yansıtıyor. Örneğin, Boyat kabilesi – boyatı türü, Karavelli tayfası-karavelli türü. Bugün bile Azerbaycan`da Boyat ve Karavelli isminde meskenlere rastlayabiliyoruz.

Daha miladın başlarında Kafkasya toprakları uğruna İranla Bizans arasındaki kargaşalar çeşitli halkların (özellikle irandillilerin) Azerbaycan`a akın etmesine neden olmuştur. Miladın ortalarında ise bu akının terkihi değişmeğe başladı. Yani, göçüp gelenlerin içerisinde türk soylular (hun, hazar ve diğerleri) daha çoktu. Bundan sonra “Azerbaycandaki mevcut siyasi rejimlere (özellikle araplar) karşı mücadeleye ekseriyet teşkil eden etnosla (türk soylularla) diğer azınlıklar (irandilliler ve b.) bir cephede birleşti. Böylelikle etnik konsolidasyonun sona erdiği orta asırların ilk yıllarında (VII-IX) Azerbaycan halkı ve Azerbaycan dili (tam olarak) oluştu (7, 26-27).

Bu dönemde kazanılan gayri resmi ittifaklar sayesinde milli-etnik münakaşalar zayıfladı ve otoriter devletin sağlanmasına zemin yarandı. İslami değer taşıdıkları için bu halkların (yerli ve göçerek gelenlerin) kaynaşması kolay oldu. Siyasi birliğin sağlanması ile diğer münasebetlerin: tarım (ekonomi), kültür ve hatta akrabalık ilişkilerinin de yaranması sağlandı. Aslına bakılırsa bu tarihi süreç ekseriyet teşkil eden etnosun rolünü daha da geliştirerek sonraki dönemlerde milli devlet geleneğinin teşekkülüne yardım etti.

O dönemlerde buraya göç eden azınlıklar ve onların sonraki nesilleri Azerbaycan`ın çeşitli bölgelerinde ve Şirvan`da (bazı yerlerde topluca yaşadıkları da oluyor) yerli ahaliye karışarak güzelce yaşayıp gidiyorlar. Şirvan`da özellikle Şamahı (Zarat, Hayberi Zarat, Melhem ve s.) ve İsmayılı (Lahıç ve ona birleşik köyler) ilçelerinde bu oturak irandilli ahaliye etnografik kaynaklarda “tat” deniyor.

Bize göre, Azerbaycan`da yerleşmiş azınlıkların aksine Şirvan (özellikle Lahıç) tatları halk edebiyatımızın çeşitli örneklerini ciddi değişikliğe uğratmadan bugüne kadar yaşatmışlardır.

¹ Ойконимлярдян савауи ороним (даь, дярря, гайа вя диэяр гейри-йашайыш саццярляри) вя щидронимляр дя (су щювзлярляри) топонимик тяснифатларда апарыгыы нювляр кими эюстярилик.

Bir biolojik ve şuur kavramı olarak gen ve bellek kategorilerini de halkbiliminin temel prensiplerinden biri olarak görebiliriz. Aslında bu kategoriler insan psikolojisinin çevreyle direk (şuurlu) ve ya dolaylı (duygusal) temasını doğal zeminde (işaret, metin ve b.) gerçekleştirmeğe yardımcı oluyor. Çoğu zaman birlikte kullanılan (bazen kan yaddaşı, gen yaddaşı gibi) bu anlayış, kategorilerin ayrımı sözkonusudur. Organizmin (insan) doğal çekirdeğini oluşturan genetik iklim, sosyal ortam, migrasya ve buna benzer tesirlerin etkisinde kalabilir. İnsanların çevreyle alakası onların bir sıra yaşam normları kazanmasına neden ola bilir. Nesiller yenilendikçe bu normlar da değişmiştir. İrsi değişmelerin fonunda aynı zamanda eski normalrın modifikasyon (bir şekilden başka bir sekle geçme) unsurları yeni insan soyunun tutum ve alışkanlıklarında görülüyor. Örneğin, yıllarca dağ mühitinde yaşayan ve sonradan herhangi mecburiyyetten dolayı arana (yaylaya göre alçak ve sıcak yer) yerleşen bir obanın, ailenin, ferdin tavırlarında, hatta çağ yenilenmesi olsa bile eski normaların kalıntılarının da taşındığını izleye biliyoruz (kaba tavırlar, yüksek sesle konuşma ve s.).

Son dönemlerde dünyadaki belli geneoloji araştırmalara halk bilimimizin teorik problemlerinin öğrenilmesi için geniş başvuruluyor. Prof. A. Nebiyev'in "... dünya halklarının halkbilimindeki benzerlikler, aynılıklar ve halkların tarihen mevcut köken birliği veya genetik aynılığı ile bağlantılı şekilde öğrenilmesi yönünü belirleyen" (8, 9) yeni teorik konsepsiyonuna da probleme (dünyadaki) temel yaklaşımların mümkün seviyelerinden biri olarak bakabiliriz.

Bir şuur hadisesi olan bellek (yaddaş, hafıza) de sürekli doğal ve sosyal tesirlere maruz kalıyor. Bu sebepten belleğin oluşumunda etkin olan tesirlerin rolünü doğru değerlendirmeliyiz. Bu da var ki, psikolojiye ait ilimler, genetik kodun belleğe aktarımının (transformasyonun) mümkün olduğunu kanıtlayan psikoanalitik gözlemler yapmıştır². Aslında merkezi sistemin işlevselliğine bağlı olarak günlük tecrübenin (müşahide ve bilginin) şüuraltı bazada (bellekte) güclenmesi temin olunur. Bu süreç sonunda insanla çevre arasındaki bilgiler arasız ve asosyativ biçimlenmeğe maruz kaldıktan sonra şüuraltı kalite kazanıyor. Fizyolojik ve psikolojik faktörlere bağlı olarak kazanılan kalite sabit olmayan özellik taşımaktadır. Örneğin, yaşta ve ahvaldaki değişimler bu kalitenin de değişilmesine, bazanse ölezimesine getiriyor. Bununla da bellek merkezi sinirinin (beynin) karışık işlevinin önemli mekanizmasına dönüşüyor. Duruma göre

² Xalqımız arasında тарихян чох ишляк олан «ган» (эен) вя «йаддаш» кялмялярияня шям дя говушуг щалында (ган йаддашы) раст эялинмяси, реаллыбын халг дцщцнъясиндя дэ «дягиг ифадя olunması»нын göstəricisidir.

asosyasyonlar mantıksal ve mekanik taşınabilir. Asosyasyonlar akraba, yakın, ziddiyetli ve benzeri olabilir.

Halkbiliminin tarihi ilkileri dediğimizde ilk bakıştan öyle anlaya biliriz ki, folklörün daha çok tarihi yansıdığından bahs olunacak. Aslında ise konunun koyuluşu bir az farklıdır. Biz folklör düşüncesinde tarihi yansidan teferrüatlar üzerinde durmak istiyoruz. Bildiğimiz gibi, bir düşünce hadisesi olan halkbilimi zamana (geçici tarihe) dayalı biçimde yaranmış, gelişmiş ve var olmaktadır. Tamamile tarihi yansıtmasa bile halkbiliminde tarihin izlerini görebiliyoruz. Halkbiliminin öyle spesifik çeşitleri vardır ki, (efsane, rivayet, destan ve b.) onlarda bu izler daha kabarıktır, “... Arkeolojik yapıtlar, bulunan sikkeler, bazen halk arasından çıkan rivayetler geçmişimiz hakkında yararlı bilgiler içermektedir” (9, 5). Lakin tarih, halkbiliminde faktör olarak değil de herhangi bir özellik olarak yaşıyor. Örneğin; Fit dağı (Lahıç bölgesine yakın Sarp dağı) Şamahı hanlarından Mustafa hanın (1791-1844) yabancı baskınlardan korunması için barınak rolünü oynamıştır. Bu tarihe Manaf Süleymanov`un “Lahıç” kitabında şöyle bir hitap var: “Mustafa hanın zindanı ve ceza evi Fit dağındaydı. Suçluları genelde Fit dağının sarp tepesinden Sulut nehrine atarlardı. Rivayete göre, suçlu bir kadını bu dağdan attıkları zaman şalvarı geniş açılır ve kadına bir sey olmadan nehre düşer. Bu duruma herkes şaşırır. Olayı hana anlatırlar. Han şöyle cevap verir: “Allah-u Teala suçluları daha iyi tanır.” Han kadını suçlu olmadığı için bağışlar ve ona bağışda bulunulmasını emr eder,” (10, 14-ler). Bize çok da uzak olmayan bir tarihin gerçek teferrüatının sonradan halk tarafından yaratılmış metninin bediilemiş şekliyle tanıştık. Fikrimizce örnek verdiğimiz metin anlatmak istediğimizi tam olarak karşılıyor. Azerbeycan halkbilimi antolojisinin Şirvan kitabında Fit dağı ile ilgili yedi efsane anlatılmaktadır (6, 81-85). Şunu da belirtelim ki, Şirvandaki rivayetler daha eski geleneğe bağlıdır. Örneğin, Şirvan`da Sasani hükümdarını, arap istilasını, Timurlengi, Nadir ve Kaçar Şahları uğurlayan Girdman” (10, 15) nehri ile ilgili (Girdman devletini de saymıyoruz lazım – A. E) bir çok halkbilimi metni vardır.

Halkbiliminin etnografik ilkelerini aslında halkbiliminin temel bilgileri oluşturmaktadır. Genelde halk hayatının tüm bölümlerinde (özellikle halkbiliminde) etnografik bilgilerden bahs olunur. Bu sebepten Dünya halkbiliminde genelde bu bölümler birlikte öğreniliyor. Folklorumuzda mevsim (Nevruz, holovar, suya) ve maişet (yas, toy ve b.) merasimlerimizi canlandırma bilen istenilen kader örnek bula biliriz. Bu hem de merasimlerin halkımız tarafından çok eski zamanlarda icraatının göstergesidir. Azerbeycan`ın büyük şairi Hakani Şirvani XI-XII. asırlarda Şirvan elmi-edebi mühitinin en saygıdeğer temsilcilerinden biri olan İmam Şemsettin Şirvani`nin nüfusunu Acem`de Nevruz`un gelenekselliği ile karşılaştırırken şöyle söylemiş: “Şemsettin en yüksek zirveden daha üstündür. Nasıl ki, Acemde Nevruz

Şirvan`a özeldir” (9, 46). Halkbiliminin tüm türlerinde etnografik bilgileri görebiliyoruz. Bu bilgilerin daha çok görüldüğü bilmeceye göz atalım:

Üstü tahta, altı taş
Sekiz ayak, iki baş (vəl)

Bilmecedeki bilgilerin hangi tarıma ait olduğunu zorlanmadan bulabiliriz. Bu işle ilgilenenler biliyor ki, vel iki öküz bağlanmış (sekiz ayak, iki baş) tahta ve taşdan oluşan tarım aletidir. Çeşitli türler üzerinde örneklerin sayını artırabiliriz.

Böylelikle, Azərbaycan`ın bir parçası olan Şirvan bölgesinin halkbilimi sferasına mümkün mertebe nüfus etmeğe çalıştık. Bölgenin folklor manzarasının gelişimini etkileyen faktörleri ayrılıkta değerlendirilmemize yönlendirdik. Görülüyor ki, bu halkbilimi mükemmel bir etnik-kültürel sistemin üzerine kurulmuştur. Araştırmamızın sonucunda bölgenin halkbilimi geleneğinin hem eski, hem de kendine özgü olduğu kanaatine bir daha vardık.

Kaynaklar

- (1) A. Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» Azərbaycan EA. Nəş. Bakı-1951.
- (2) Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə 1 cild. Bakı, Elm 1988.
- (3) M. Müseyibov «Azərbaycanın fiziki coğrafiyası» Bakı, Maarif 1998.
- (4) Dədə Qorqud toplusu III, Bakı 2005. A. Əhmədli «Folklorda söyləyicilik statusu».
- (5) Böyük Qafqazın Cənub-Şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı, Elm, 1993.
- (6) Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XI «Şirvan folkloru». Bakı, Səda, 2005
- (7) Həvilov. N. A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991.
- (8) «Ortaq türk keçmişindən ortağ türk gələcəyinə» IV Uluslararası Folklor Konfransının materialları A. Nəbiyev «Dünya xalqlarının folklorunu öyrənən yeni nəzəriyyə-Geneoloji məktəb». Bakı, Səda, 2006.
- (9) E. Mehraliyev «Şirvan Elmlər Akademiyası» Bakı, Çarşıoğlu, 2000.
- (10) M. Süleymanov «Azərbaycan diyarı Lahıc» Bakı, Vətən, 1994.